

KRZYSZTOF LATAWIEC¹

Instytut Historii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID 0000-0003-2741-162X

PRZYCZYNY I ZAŁOŻENIA RUSYFIKACJI CERKWI GRECKOKATOLICKICH W KRÓLESTWIE POLSKIM W POŁOWIE LAT SZEŚĆDZIESIĄTYCH XIX W.

Causes and Assumptions of the Russification of Greek Catholic Churches in the Kingdom of Poland in the mid-1860s

Abstract

The article presents the causes and assumptions of the Russification of Greek Catholic churches in the Kingdom of Poland. The main initiator of changes in the iconosphere of the church was Prince Vladimir Cherkassky. This Russian dignitary initiated the creation of a special administration in 1865, headed by Dmitry Moskvina, who was to coordinate the renovation and construction works in 1865-1875. The basic source material was the civil administration files stored at the Russian State Historical Archives and the State Archives in Lublin.

Keywords: Kingdom of Poland, 19th century, Greek Catholic Church, Russification

Abstrakt

Artykuł przedstawia przyczyny i założenia rusyfikacji cerkwi greckokatolickich w Królestwie Polskim. Głównym inicjatorem przeprowadzenia zmian w ikonosferze cerkwi był książę Władimir Czerkasskim. Ten rosyjski dygnitarz doprowadził do powstania specjalnej administracji w 1865 r. kierowanej przez Dmitrija Moskwinę zajmującej się koordynowaniem prac remontowo-budowlanych w latach 1865-1875. Podstawowy materiał źródłowy stanowiły akta administracji cywilnej przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym i Archiwum Państwowym w Lublinie.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, XIX wiek, Kościół greckokatolicki, rusyfikacja

Po upadku powstania styczniowego rząd carski podjął decyzję o przyjęciu szeroko zakrojonych działań zmierzających do zrusyfikowania struktur Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim. Nadrzędnym ich celem było doprowadzenie do likwidacji tego

¹ Krzysztof Latawiec – dr hab., prof. uczelni w Katedrze Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Główne zainteresowania badawcze: aparat zarządzania w Królestwie Polskim w latach 1815-1918, Polacy w Rosji, Rosjanie w Królestwie Polskim, polityka rosyjska w Kraju Południowo-Zachodnim, Kościoły i związki wyznaniowe w Imperium Rosyjskim i Królestwie Polskim, dzieje kancelarii na ziemiach polskich w XIX i XX w. E-mail: krzysztof.latawiec@mail.umcs.pl.

obrzędki drogą stopniowego upodobniania struktur Kościoła unickiego do organizacji rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Proces ten zainicjowany w 1864 r. zakończył się sukcesem władz carskich i wymazaniem z mapy wyznaniowej Królestwa Polskiego struktur Kościoła greckokatolickiego.

Wspomniane działania podejmowane były nie tylko na niwie administracyjnej czy liturgicznej, ale również w ikonosferze cerkwi greckokatolickich. Ten ostatni aspekt stanie się przedmiotem rozważań w niniejszym artykule. Uwaga szczególnie zostanie skoncentrowana na nakreśleniu posunięć rządu carskiego w Królestwie Polskim w zakresie przygotowywania odpowiednich działań mających doprowadzić do zmian w ikonosferze cerkwi greckokatolickich, które były realizowane w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XIX w.

Pierwsza dekada po upadku powstania styczniowego była bezspornie okresem dość szczególnym w dziejach Królestwa Polskiego. Władze carskie doprowadziły do wprowadzenia w życie szeregu aktów prawnych umożliwiających działania rusyfikacyjno-unifikacyjne w zakresie funkcjonowania administracji państwowej czy struktur oświatowych. Zmiany dotknęły także strukturę własności ziemskiej czy zasady działania Kościoła rzymskokatolickiego i Kościoła greckokatolickiego.

Jedną z płaszczyzn zintensyfikowanych działań władz rosyjskich było doprowadzenie do likwidacji ostatnich struktur Kościoła greckokatolickiego funkcjonujących na terytorium Imperium Rosyjskiego. Rząd carski, przystępując do tej akcji, chciał odbudować wpływy Cerkwi prawosławnej, religii panującej w Imperium Romanowów, wychodząc z założenia, że działania określonych czynników politycznych w okresie Rzeczypospolitej doprowadziły do zatarcia wpływów prawosławia na tym terytorium poprzez stworzenie Kościoła greckokatolickiego. Oczywiście tym kwestiom nie będę poświęcać tutaj uwagi, gdyż Unia brzeska i jej konsekwencje były już w przeszłości tematem zainteresowań polskich i obcych historyografów².

² Zob. m.in.: E. Bańkowski, *Ruś Chełmska od czasu rozbioru Polski*, Lwów 1887; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kloczowski, Kraków 1969, s. 781-1050; W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005; L. Cwikła, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*, Lublin 2006; S. Dmítruk, *Dom bazylianów i parafia unicka w Radeckim*, „Res Historica”, 2015, nr 39, s. 113-132; H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa-Olsztyn 1996; T. Fręcho-wicz, *Cerkiew grecko-katolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów biskupa Beniamina Szymańskiego. Studia i materiały historyczne*, Rzym 1981; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005; S.L. Głódź, *Działalność sądowa i administracyjna chełmskiego konsystorza greckokatolickiego w latach 1815-1875*, Romae 1980; W. Jemielity, *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku*, w: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, red. Z. Sulowski, E. Wiśniowski, Lublin 1974, s. 157-212; J. Kania, *Unickie Seminarium Diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993; A. Kołbuk, W. Kołbuk, *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII-XIX wieku*, Lublin 2015; W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992; idem, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; A. Korobowicz, *Kler greckokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „Rocznik Lubelski”, 9/1966, s. 241-264; A. Kossowski, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851). Biskup chełmski unicki*, Lublin 1937; K. Latawiec, A. Szabaciuk, *Kwestia przywrócenia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1905-1906*, w: *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, Книга I, red. O. Киричук, М. Омелячук, І. Орлевич, Львів 2010, s. 511-519; J. Lewandowski, *Likwidacja obrządku greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1875*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, 21/1966, s. 213-244; idem, *Na pograniczu: polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 2, Warszawa 1906; B. Lorens, *Bazylianie prowincjonalni*

Przystąpienie rządu rosyjskiego do akcji likwidacji Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim należało postrzegać jako kontrakcję oraz swoistą kontynuację działań z lat trzydziestych XIX stulecia, kiedy to z terytorium Kraju Zachodniego zniknęły wszystkie cerkwie greckokatolickie, przekształcone w świątynie rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Nadrzędnym celem było więc zlikwidowanie Kościoła greckokatolickiego, poprzez *воссоединение*, co znaczy ponowne połączenie (powrót) na łono moskiewskiej Cerkwi prawosławnej.

Głównym inicjatorem i architektem zmian, które miały być realizowane w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XIX w. w kwestii unickiej był książę Władimir Aleksandrowicz Czerkasskij. Kim był W.A. Czerkasskij i dlaczego skoncentrował swoją uwagę na kwestii unickiej?

W.A. Czerkasskij (1825-1878), absolwent Wydziału Prawa Cesarskiego Uniwersytetu Moskiewskiego, od lat młodzieńczych interesował się kwestią włościańską w Rosji. Należał do czołowych działaczy ruchu słowianofilskiego. Był zwolennikiem zniesienia poddaństwa chłopów, ze znaczącym jednak zachowaniem wpływu ziemian (szlachty) na funkcjonowanie społeczności wiejskich. Jego zapatrywanie na kwestię włościańską, ujawniające się w działalności publicystycznej, spowodowało zaproszenie go do prac w Komisji Redakcyjnej, w charakterze członka-eksperta, przygotowującej podstawy prawne uwłaszczenia chłopów w Rosji. Brał czynny udział w jej wdrażaniu w życie w latach 1861-1863, będąc pośrednikiem pokojowym (polubownym) w powiecie wieniowskim guberni tulskiej, gdzie zresztą posiadał swój majątek ziemski³.

Podczas prac nad reformą uwłaszczeniową w Rosji zetknął się z Nikołajem Milutinem i Jurijem Samarinem, co zaowocowało zaproponowaniem mu udziału w pracach nad uregulowaniem kwestii uwłaszczenia chłopów w Królestwie Polskim. Sprawa ta była jednym ze sztandarowych projektów realizowanych na terenie Królestwa Polskiego, który miał zapewnić pozyskanie dla sprawy rosyjskiej mas chłopskich. Utrzymywał więc zażyłe kontakty z czołowymi działaczami późniejszego Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim (KUKP). To też wpłynęło na powierzenie mu funkcji głównego dyrektora Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Nowy szef tej komisji przystąpił bardzo energicznie do działania. Przyczynił się do przeniesienia z dniem 26 czerwca/8 lipca 1864 r. Zarządu Wydziału Wyznań (w jego skład wchodził Zarząd Sprawami Wyznania Grecko-Unickiego) z Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do resortu działającego

cji koronnej w latach 1743-1780, Rzeszów 2014; eadem, *Cerkiew św. Mikołaja i klasztor bazyliński w Zamościu w XIX wieku*, „Res Historica”, 2022, nr 53, s. 145-170; T. Osiński, „Propaganda luchowska”. *Kulisy konwersji na prawosławie unitów wsi Luchów, Babice, Potok Górny w latach czterdziestych XIX wieku*, „Res Historica”, 2008, nr 26, s. 63-89; P. Rachwał, *Unicy na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, wyd. 2, Lublin 2004; F. Rzemieniuk, *Unicy polscy 1596-1946*, Siedlce 1998; P. Sęczyk, *Duchowieństwo parafialne Kościoła unickiego w Królestwie Polskim w latach 1815-1875*, Lublin 2022, maszynopis pracy doktorskiej; A. Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013; *Unia brzeska. Zwodnicza iluzja zjednoczenia chrześcijan Wschodu i Zachodu*, red. Abp Abel (Popławski), Abp Jerzy (Pańkowski), Warszawa 2023; *Unia brzeska przeszłość i teraźniejszość 1596-1996*, red. P. Natanek, R.M. Zawadzki, Kraków 1998; D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014; Д. Лісейчыкаў, *Святар у беларускім соцыюме: прасанаграфія ўніяцкага духавенства 1596-1839 гг.*, Мінск 2015; idem, *Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720-1839 гг.*, Мінск 2011.

³ В.А. Черкасский, *Национальная реформа*, Составление, предисловие и комментарии А.К. Голикова, ред. О.А. Платонов, Москва 2010, с. 9-13.

pod jego kierownictwem (w ten sposób powstała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD)). To posunięcie pozwoliło mu na bezpośredni kontakt z kwestią funkcjonowania Kościoła grekokatolickiego⁴. Należy od razu zasygnalizować jego dość dużą aktywność w kwestii unickiej od pierwszych dni objęcia szefostwa KRSWiD⁵.

Wrócić należy jednak do krótkiej charakterystyki sytuacji Kościoła unickiego w Królestwie Polskim na początku 1864 r. Proces kształtowania się jego struktur na obszarach, które weszły w 1815 r. w skład Królestwa Polskiego, był długotrwały. Właściwie można stwierdzić, że proces tworzenia sieci parafialnej tego Kościoła zakończył się w XVIII w. Z chwilą powstania Królestwa Polskiego parafie te tworzyły diecezję chełmską dzielącą się na kilkanaście dekanatów.

Cerkwie grekokatolickie i ich parafianie od chwili ich powstania (większość została stworzona w wyniku zaakceptowania zasad unii brzeskiej przez wyznawców prawosławia, a raczej osób posiadających majątki ziemskie, które to były zarazem właścicielami chłopów mieszkających i gospodarujących na ich gruntach) znaleźli się pod wpływem Kościoła rzymskokatolickiego i kultury polskiej. Za kluczowe dla procesu latynizacji Kościoła unickiego wydają się postanowienia synodu zamojskiego z 1720 r. Zasady ustalone w Zamościu przełożyły się na dalszą okcydentalizację Kościoła grekokatolickiego, ściślejsze zbliżenie z Kościołem rzymskokatolickim itd. Okcydentalizacja, latynizacja i polonizacja przejawiały się na kilku płaszczyznach. Należy tutaj wymienić zmiany w liturgii, funkcjonowania duchowieństwa parafialnego i klasztornego w strukturach administracji diecezjalnej, kształcenia kadr duchowieństwa i służby cerkiewnej czy wreszcie zmiany w opisywanej tu ikonosferze. Ponadto wkomponowanie od 1815 r. struktur Kościoła grekokatolickiego w system polityczno-społeczny Królestwa Polskiego (o czym wspominali już w swoich pracach Artur Korobowicz i Jan Lewandowski) przyczynił się do zintensyfikowania wyżej wymienionych procesów.

Pojawienie się w ikonosferze cerkwi unickich wpływów różnych stylów w kulturze i sztuce charakterystycznych dla kultury zachodnioeuropejskiej takich jak barok czy klasycyzm były widoczne w architekturze świątyń przywołanego tu obrządku wschodniego na ziemiach, które znalazły się w granicach Królestwa Polskiego. Ponadto wspomniana już kwestia zbliżenia liturgicznego zaznaczyła się poprzez pojawienie się elementów łacińskich w wyposażeniu wewnętrznym cerkwi.

Decydujący wpływ na zmiany w ikonosferze świątyń grekokatolickich posiadali kolatorzy. Oni z racji dysponowania gruntami (na początku 1864 r. kolatorami 151 świątyń unickich byli: właściciele majątków 136, rząd – 13, Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze – 2)⁶, na których funkcjonowały świątynie, zobligowani byli do dbania ogólne dobro

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 171, s. 105-106; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Grekokatolicki (dalej: ChKG), sygn. 185, s. 252-254. Jan Lewandowski błędnie określił dzień przeniesienia Zarządu Wydziału Wyznań na 15/27 czerwca 1864 r. Zob. J. Lewandowski, *Na pograniczu...*, s. 94.

⁵ Zauważalne było zwiększone zainteresowanie sprawami Kościoła unickiego. Dotyczyło to m.in. kwestii poprawy zarządu administracyjnego (ściślejszego uzależnienia od władz świeckich), stopniowego eliminowania z liturgii tego obrządku wyraźnych wpływów polskich (w tym używania języka polskiego). APL, ChKG, sygn. 185, s. 258, 259, 263, 264, 313, 314, 330, 331, 336-341.

⁶ Rząd Gubernialny Lubelski dysponował niepełnymi danymi odnośnie do liczby świątyń unickich funkcjonujących na terenie guberni lubelskiej. APL, Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski, Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjnych (dalej: KWLIRGL, RGL, WA), sygn. 127, s. 1-3.

tych ośrodków kultu. Konieczność dotowania świątyń i troszczenia się o ich dobry stan techniczny sprawiła, że kolatorzy, będąc wyznania rzymskokatolickiego, posiadali wpływ na ich ikonosferę. Działania takie nie były więc bez znaczenia i tylko pogłębiały proces latynizacji i polonizacji tych obiektów sakralnych.

Nie wszyscy kolatorzy z jednakowym zaangażowaniem podchodzili do świątyń unickich. Zobowiązanie do asygnowania środków na ten cel, choć bardzo często sędownie zapisane w hipotece danego majątku, nie zawsze było przestrzegane przez kolatora. To przekładało się na stan fizyczny tych cerkwi i kondycję ekonomiczną danej parafii unickiej⁷.

Do jakiego stopnia świątynie unickie były zlatynizowane i spolonizowane, świadczy ich wygląd zewnętrzny i wyposażenie cerkwi unickich. Można się o tym przekonać, analizując materiał źródłowy powstały w efekcie przeprowadzania wizytacji parafii, które były dokonywane przez władze chełmskiej diecezji greckokatolickiej. Materiał ten zachował się w zespole Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego przechowywanego w Archiwum Państwowym w Lublinie⁸.

Książę W.A. Czerkasskij, kierując KRSWiD, zdawał sobie sprawę z istnienia wielopłaszczyznowych powiązań Kościoła unickiego i jego wyznawców z dominującym w Królestwie Polskim Kościołem rzymskokatolickim. Zapewne przeanalizował wszelkie czynniki mające wpływ na powstanie takiego stanu rzeczy. W.A. Czerkasskij doszedł do wniosku, że aby „odzyskać” dla rosyjskiego prawosławia wielotysięczne rzesze unitów, trzeba przeciąć wszelkie związki z czynnikami latynizacyjnymi i polonizacyjnymi. Należało również odseparować unitów od np. wpływów finansowych miejscowych środowisk polskich, kontaktów ze strukturami Kościoła rzymskokatolickiego i jego wyznawcami, zreformować placówki oświatowe kształcące księży i służbę cerkiewną dla Kościoła greckokatolickiego, oczyścić liturgię z wpływów łacińskich i co najważniejsze dla niniejszych rozważań dokonać zmian w ikonosferze cerkwi unickich, upodabniając je do rosyjskich cerkwi prawosławnych, wykorzystując przy tym jako pretekst do podjęcia zmian chęć poprawienia stanu technicznego świątyń.

Na tę ostatnią kwestię W.A. Czerkasskij musiał zwrócić uwagę jeszcze w pierwszej połowie 1864 r. Podejmując pierwsze kroki w tej materii, od razu otrzymał wsparcie od Nikołaja Milutina – czołowego działacza KUKP. Dyrektor główny KRSWiD zdawał sobie sprawę, że wszelkie kwestie związane z realizowaniem zmian w ikonosferze cerkwi greckokatolickiej będą mogły ulec przyspieszeniu po otrzymaniu jasnego sygnału ze strony ówczesnego władcy Rosji. Niestety nie udało się odnaleźć pisma, które zostało skierowane przez W.A. Czerkasskiego do cara Aleksandra II, zawierającego szereg uwag odnośnie do konieczności podjęcia stosownych kroków w celu zainicjowania działań zmierzających do wprowadzenia zmian w wyglądzie świątyń unickich. Reakcja ze strony władcy Rosji na list W.A. Czerkasskiego musiała nastąpić stosunkowo szybko, gdyż została powołana komisja specjalna przy KUKP w sprawie poprawy stanu technicznego świątyń unickich. 11 lipca

⁷ Zdarzały się przypadki likwidacji parafii unickich z powodu całkowitego zniszczenia cerkwi. Taka sytuacja miała miejsce m.in. w Potoku Górnym, gdzie fakt zrujnowania świątyni przyczynił się do przyjęcia prawosławia przez część parafian. Fatalny stan świątyni również przyczynił się do zaniku wyznawców unii w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. Zob. K. Latawiec, *Krasnobród XIX-XX w.*, <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/12/19/krasnobrod-2/> (dostęp 17.06.2024); idem, *Potok Górny XIX-XX w.*, <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/11/12/potok-gorny> (dostęp 17.06.2024).

⁸ APL, ChKG, sygn. 137, passim; sygn. 139, passim.

1864 r. komisja ta otrzymała zadanie opracowania projektu kosztorysu, który wskazywałby na konkretne sumy niezbędne do podjęcia budowy i przeprowadzenia remontu cerkwi greckokatolickich⁹.

Również wiosną 1864 r. rozpoczęły się prace zespołu kierowanego przez N. Milutina (z udziałem księcia W.A. Czerkasskiego) nad zmianą kluczowych zasad dla procesu przemianowania decydującego wpływu na funkcjonowanie parafii rzymskokatolickich i greckokatolickich. Zaowocowało to skierowaniem 3 czerwca 1864 r. do Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego w Sankt Petersburgu (KSKP) projektu przepisów (wraz z opinią w tej kwestii N. Milutina) odnoszących się m.in. do funkcjonowania instytucji kolatorii (*ius patronatus*)¹⁰. 6 czerwca 1864 r. car Aleksander II zdecydował, aby kwestia ta była procedowana w KSKP wraz ze sprawą odnoszącą się do dalszego funkcjonowania klasztorów rzymskokatolickich na terenie Królestwa Polskiego¹¹. Ostatecznie ukaz carski likwidujący kolatorię w parafiach obu obrządków został podpisany przez cara 26 lipca 1864 r., zaś ogłoszony 25 października tegoż roku. Należy w tym miejscu nadmienić, że na mocy wspomnianego ukazu carskiego doszło to bardzo ważnej zmiany w zakresie realizacji prac remontowo-budowlanych w cerkwiach unickich. Otóż skarb państwa pozbawił kolatorów obowiązku, a co za tym idzie wpływu na kwestie budowlane, przejmując prawo do finansowania 1/10 wartości inwestycji. Pozostałe 9/10 sumy miało być pokrywane ze środków parafian¹².

Po podpisaniu ukazu 26 lipca 1864 r. do W.A. Czerkasskiego trafił list Aleksandra II, w którym zalecił opracowanie planu działań zmierzających do realizacji założonych celów związanych z odbudową i remontem cerkwi greckokatolickich. Owe działania miały skupić się głównie na aspekcie pozyskania źródeł finansowania (kto?, w jakim czasie?, skąd i jakie środki?) oraz prowadzenia prac remontowo-budowlanych (kto powinien realizować?, kto powinien koordynować i nadzorować prace?). Sprawa ta stała się więc priorytetowa i właśnie taką rangę nadał jej W.A. Czerkasskij w piśmie do gubernatora lubelskiego Michała Buckowskiego z 8 sierpnia 1864 r. Szef KRSWiD, posiadając dane o sytuacji cerkwi greckokatolickich (według sprawozdania władz chełmskiej diecezji greckokatolickiej za 1863 r. w Królestwie Polskim funkcjonowało 344 cerkwi, z których 185 znajdowało się w stanie dobrym, pozostałe zaś wymagały remontu (107) lub całkowitej odbudowy (52))¹³, prosił o pozyskanie aktualnych danych o stanie technicznym świątyń na obszarze guberni lubelskiej. W.A. Czerkasskij zalecił, aby jak najszybciej w teren zostali wysłani architekci rządowi (pomocnik architekta gubernialnego i architekci powiatowi), którzy powinni, po oględzinach każdej świątyni, określić zakres prac remontowo-budowlanych i sporządzić projekty kosztorysów prac w poszczególnych świątyniach. Szef KRSWiD zasugerował również M. Buckowskiemu przedstawienie własnych propozycji odnośnie do sposobu realizacji całej akcji.

⁹ *Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском*, том III, выпуск второй, (Заседания XLVI-LI), Варшава 1865, s. 279.

¹⁰ Росийский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), фонд 1270, опис 1, дело 23, к. 1-1v, 5-5v.

¹¹ *Ibidem*, k. 2.

¹² *Ibidem*, k. 35-35; „Варшавский Дневник”, 1864, nr 176, прибавление, s. 7-8; „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, Warszawa 1864, s. 280-287; J. Lewandowski, *Likwidacja obrządku...*, s. 224, 228.

¹³ APL, KWLIRGL, RGL, WA, sygn. 127, s. 1-3.

Dla W.A. Czerkaskiego sprawa ta musiała być priorytetowa, gdyż wykazał się w tej materii niecierpliwością. Już 2 września 1864 r., nie otrzymawszy odpowiedzi od M. Buckowskiego, skierował do gubernatora lubelskiego kolejne pismo ponaglące, w którym podkreślał wyjątkowość całego przedsięwzięcia oraz konieczność informowania cara Aleksandra II o przebiegu całej akcji¹⁴.

M. Buckowskij odpowiedział W.A. Czerkasskiemu 8 września. Z przygotowanego przez niego raportu wynikało, że na 158 cerkwi funkcjonujących na terenie guberni lubelskiej i posiadających status parafialnej, jedynie 3 obiekty w ostatnich latach zostały odrestaurowane i wyremontowane. Dla 48 cerkwi istniały już opracowane kosztorysy prac remontowo-budowlanych, a nawet w niektórych podjęto ich realizację. Jednak 91 świątyń wymagało przygotowania stosownej dokumentacji służącej realizacji planowanych prac modernizacyjnych. Gubernator lubelski zwrócił również uwagę na jeden ważny aspekt. Zaakcentował fakt zubożenia ludności wyznania greckokatolickiego, która nie była w stanie sfinansować budowy lub remontu własnych cerkwi, zgodnie z założeniami ukazu carskiego z 26 lipca 1864 r. Stąd też wskazał na konieczność znalezienia nowych źródeł finansowania wdrażanego projektu lub sposobów rozłożenia obciążeń finansowych na wiernych tych cerkwi na okres wielu lat¹⁵.

Należy zauważyć, że W.A. Czerkasskij, podejmując się zrealizowania tak dużej akcji remontowo-budowlanej, zapewne zamierzał oprzeć się na pierwszych doświadczeniach administracji rosyjskiej z terenu Kraju Zachodniego. Po konsultacjach tamtejszych generał-gubernatorów z carem Aleksandrem II i szefami resortu spraw wewnętrznych oraz finansów zdecydowano się na wsparcie przez rząd budownictwa prawosławnych obiektów sakralnych, pragnąc tą drogą wzmocnić wpływ prawosławia i zintensyfikować procesy rusyfikacyjne społeczności lokalnych¹⁶. Na fakt czerpania inspiracji z działań prowadzonych na terenie Kraju Zachodniego wskazuje przesłanie przez Michaiła Iwanowicza Łoboczenkowa¹⁷ na ręce W.A. Czerkasskiego (co ciekawe po interwencji Nikołaja Milutina) atlasu wydanego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), zawierającego plany i schematy prawosławnych obiektów sakralnych wzniesionych, wznoszonych i projektowanych na terenie Kraju Zachodniego¹⁸.

Szef KRSWiD otrzymał z MSW również dokładną charakterystykę sposobu realizacji planu budowy i modernizacji cerkwi prawosławnych na terenie Kraju Zachodniego. Na terenie 9 guberni tego obszaru kwestie budowlane cerkwi prawosławnych zostały powierzone w ręce miejscowych gubernatorów. Co więcej, w celu usprawnienia realizacji założonych celów do dyspozycji gubernatorów, na wniosek ministra spraw wewnętrznych, skierowano oficerów sztabu generalnego. Mieli odpowiadać oni za sferę techniczną realizacji projektów

¹⁴ Ibidem, s. 23-24, 43.

¹⁵ РГИА, фонд 821, опис 4, дело 87, к. 17-19.

¹⁶ Wspomniana akcja została zapoczątkowana m.in. na terenie tzw. Kraju Południowo-Zachodniego (generał-gubernatorstwa kijowskiego, wołyńskiego i podolskiego) i kontynuowana w drugiej połowie lat 60. i na początku lat 70. XIX w. Zob. Центральний Державний Історичний Архів України м. Київ, фонд 442, опис 105, 1872 рік, справа 167, к. 1-7v; J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868)*, Kielce 2018, s. 101-102.

¹⁷ M.I. Łoboczenko, urzędnik MSW zajmujący stanowisko nadetatowego urzędnika do szczególnych poruczeń. Kierował działem cerkiewno-budowlanym w centralnych strukturach MSW (w randze rzeczywistego radcy stanu od 13 stycznia 1874 r.). *Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 25-е Января 1875 года*, Санкт Петербург 1875, s. 1277.

¹⁸ РГИА, фонд 821, опис 4, дело 87, к. 32-32v.

(sporządzenie kosztorysów, planów, protokołów kontrolnych, sprawowanie bezpośredniego nadzoru nad inwestycją, przekazywanie wykończonych świątyń resortowi duchownemu, nadzór nad ekipami budowlanymi). Oficerowie ci otrzymywali wynagrodzenie w wysokości 1500 rubli wraz z dodatkami finansowymi na wyżywienie, podróże służbowe i wynajęcie mieszkania służbowego. Mogli również liczyć na dodatkowe środki finansowe w postaci nagród. Oczywiście oficerowie ci musieli wykazać się znajomością, chociaż w minimalnym zakresie, sztuki budowlanej. Do ich pomocy oddelegowywano cywilny personel posiadający specjalistyczne wykształcenie techniczne – architektów, techników itd.¹⁹ Takie rozwiązanie zastosowane w organizacji nadzoru technicznego miało decydujący wpływ na ustalenie zasad budowy i remontu cerkwi unickich w Królestwie Polskim.

Ostatni kwartał 1864 r. i pierwsze tygodnie 1865 r. upłynęły na dość intensywnej pracy architektów oddelegowanych do przygotowania dokumentacji służącej opracowania planu prac remontowo-budowlanych w cerkwiach unickich w guberni lubelskiej. Analogiczny proces miał miejsce również na terenie guberni augustowskiej (od 13 stycznia 1867 r. guberni suwalskiej i łomżyńskiej), gdzie w granicach dekanatu augustowskiego funkcjonowało kilka cerkwi unickich. Cała gromadzona dokumentacja była przesyłana za pośrednictwem gubernatorów lubelskiego i augustowskiego do W.A. Czerkasskiego. Ten ostatni pozyskane dokumenty gromadził i przekazywał pod obrady wspomnianej już komisji specjalnej przy KUKP. Ostatecznie zaowocowało to 27 lutego 1865 r. wypracowaniem stosownego protokołu szczegółowo omawiającego zakres i sposób realizacji akcji remontowo-budowlanej. Owe konkluzje zostały przekazane przez W.A. Czerkasskiego Aleksandrowi II. Władca Rosji zaakceptował te propozycje. Umożliwiło to szefowi KRSWiD skierowanie 18 marca 1865 r. tej sprawy do KUKP. Okazało się, że spośród 344 cerkwi greckokatolickich aż 280 wymagało interwencji o charakterze technicznym. W tej ostatniej grupie znajdowało się 160 obiektów, w których wręcz natychmiast należało wykonać prace remontowo-budowlane (31 cerkwi (14 murowanych za 110201,94 rubla i 17 drewnianych za 57573,6 rubla) zakwalifikowano do odbudowy (wraz z wykonaniem ikonostasów i dzwonnicy) za sumę 167775,54 rubla, zaś 129 do poważnych remontów za sumę 149179,71 rubla). Na wykonanie tych zadań przewidziano okres 3 lat. W przewidzianym okresie prac remontowo-budowlanych zamierzano wydać na utrzymanie nadzoru technicznego 30150 rubli²⁰. Środki na budowę 31 nowych cerkwi i odrestaurowanie kolejnych 129 świątyń w latach 1865-1867 miały pochodzić z następujących źródeł: 64650 rubli z dotacji skarbu państwa, 31736,8625 rubla z kapitału pozostałego po kasacie klasztorów bazylikańskich w Królestwie Polskim, zaś pozostałe 250719,39 rubla według komisji specjalnej przy KUKP można było pokryć ze środków pochodzących z sum kontrybucyjnych egzekwowanych na terenie guberni lubelskiej²¹.

Efektom dalszych zabiegów W.A. Czerkasskiego u cara Aleksandra II było uzyskanie 17 maja 1865 r. zgody na opracowanie instrukcji, która miała stać się podstawą działań zmierzających do zmiany stanu technicznego cerkwi unickich i ułatwić wprowadzenie w wyglądzie zewnętrznym oraz wewnętrznym elementów religijnych charakterystycznych dla rosyjskiego prawosławia. W.A. Czerkasskij projekt instrukcji opracował w ciągu trzech

¹⁹ Ibidem, k. 33-36.

²⁰ *Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском*, том III, выпуск второй, (Заседания XLVI-LI), s. 279-281.

²¹ Ibidem, s. 280-281.

miesiący i zyskała ona akceptację namiestnika Królestwa Polskiego hrabiego Fiodora Berga 9 września 1865 r.²²

Owa instrukcja została przesłana 25 września 1865 r. na ręce gubernatora lubelskiego. W piśmie przewodnim W.A. Czerkasskij przekazał następujące informacje: instrukcja szczegółowo regulowała zasady odbudowy i remontu cerkwi unickich w Królestwie Polskim. Zgodnie z jej głównym założeniem, w celu wstępnego zapoznania się ze stanem gmachów cerkwi unickich, opracowania planów i kosztorysów oraz sprawowania głównego nadzoru nad pracami skierowano kapitana sztabu generalnego Dmitrija Fiodorowicza Moskwiną; w charakterze starszego inżyniera i architekta skierowano Anastazego Michajłowicza Szankowskiego oraz 3 konduktorów-techników²³. Ponadto W.A. Czerkasskij prosił, aby D. Moskwinowi udzielono wszelkiego rodzaju wsparcia ze strony podległych gubernatorowi władz administracyjnych na szczeblu gubernialnym i powiatowym. Nasuwa się pytanie, kim był Dmitrij Fiodorowicz Moskwin, skoro został przez W.A. Czerkasskiego skierowany do wykonania tak bardzo ważnego zadania?

D.F. Moskwin, ur. w 1836 r., to szlachcic guberni jarosławskiej, który ukończył Łazariewski Instytut Języków Wschodnich i Nikołajewską Akademię Sztabu Generalnego. Należał do grona osób posiadających elitarne wykształcenie. Jednak prawdopodobnie nie ten fakt zdecydował o mianowaniu go na stanowisko zawiadującego budową cerkwi unickich w Królestwie Polskim. Kandydatura D.F. Moskwiną została wzięta pod uwagę ze względu na jego aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego na terenie guberni augustowskiej (pomocnik naczelnika augustowskiego oddziału wojennego i p.o. naczelnika tego oddziału). Został mianowany na stanowisko związane z budową cerkwi w wyniku porozumienia między W.A. Czerkasskim a namiestnikiem F. Bergiem. Już 15 sierpnia 1865 r. namiestnik F. Berg wydał decyzję o jego nominacji²⁴. Kierującym całą akcją remontowo-budowlaną został człowiek, którego nie można było podejrzewać o sprzyjanie Polakom, a tym bardziej Kościołowi rzymskokatolickiemu na terenie Królestwa Polskiego.

Również warto zwrócić uwagę na Anastazego Szankowskiego. Osoba, której powierzono funkcję starszego inżyniera i architekta, znalazła się w strukturach powołanego do życia nadzoru budowlanego za sprawą W.A. Czerkasskiego. A. Szankowski pochodził z „zaciągu galicyjskiego” osób ściśle powiązanych z ruchem moskalofilskim. W.A. Czerkasskij spotkał go osobiście w czasie swojej wizyty na terenie Galicji, gdzie dokonywał werbunku osób, które mogłyby podjąć się na terenie Królestwa Polskiego zadania pełnienia obowiązków proboszczów lub administratorów w parafiach greckokatolickich, nauczycieli w gimnazjach i progimnazjach ruskich w Białej, Siedlcach, Chełmie, Hrubieszowie i Zamościu czy unickich szkołach elementarnych. A. Szankowski, ideologicznie powiązany ze środowiskiem „Moskalofilów”, gwarantował realizację wszelkich zakładanych celów zmierzających do przeprowadzenia istotnych zmian w ikonosferze cerkwi unickich. Inżynier ten został mianowany na swoje stanowisko 24 sierpnia 1865 r.²⁵

²² APL, KWLiRGL, RGL, WA, sygn. 127, s. 573.

²³ Ibidem, s. 573-574, 597.

²⁴ A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, Lublin 2015, s. 322-323.

²⁵ Anastazy Michajłowicz Szankowski, ur. w 1836 r. w Galicji, żonaty. Absolwent politechniki w Wiedniu. Przed objęciem stanowiska w Królestwie Polskim pracował na kolei w Galicji w charakterze inżyniera, architekta, mechanika i geodety. РГИА, фонд 821, опис 4, дело 95, к. 20-21.

Instrukcja powołująca do życia strukturę kierowaną przez D.F. Moskwiną zakładała, że cały proces odnowy cerkwi unickich miał zamknąć się w okresie 5 lat²⁶. W pierwszym okresie (do 13 stycznia 1868 r.) zalecała skoncentrowanie się na odbudowie i odnowieniu cerkwi na terenie powiatu krasnostawskiego, hrubieszowskiego i zamojskiego, a więc tam, gdzie było użytkowanych najwięcej obiektów sakralnych Kościoła greckokatolickiego. W pozostałych powiatach guberni lubelskiej (radzyński, bialski, siedlecki i lubelski) do analogicznych prac zamierzano przejść w drugiej połowie 1867 r. i zakończyć je do 13 stycznia 1870 r.²⁷

Cała akcja mogła ruszyć z pełnym rozmachem, gdyż W.A. Czerkasskij postarał się o zabezpieczenie odpowiednich środków finansowych. Na ten cel zamierzano przeznaczyć: 21550 rubli pochodzące z funduszu stworzonego na remont i budowę cerkwi powstałego po likwidacji kolatorii na mocy wspomnianego ukazu z 26 lipca 1864 r.; kapitały ze skasowanych klasztorów bazylikańskich w Królestwie Polskim; kapitały należące do parafii (ofiary, zapisy, sprzedaż kwater na cmentarzu, odszkodowania z polis ubezpieczeniowych, odsetki z lokat w Banku Polskim); środki pozostałe z niezrealizowanych inwestycji budowlanych; sumy zaległe należne cerkwiom od kolatorów. Ponadto W.A. Czerkasskij uzyskał gwarancje otrzymania kredytu w wysokości 250000 rubli. W 1865 r. z tego tytułu 50000 rubli miało pochodzić z podatku kontrybucyjnego nakładanego na terytorium Kraju Zachodniego na ziemian polskiego pochodzenia. Od 1866 r. kolejne transze 50000 rublowe miały pochodzić z budżetu Królestwa Polskiego²⁸.

Gwarancją zmian ikonosfery cerkwi unickich poza doborem odpowiedniej kadry kierowniczej i obsługi technicznej był nakaz stosowania opracowanych 6 wzorcowych planów architektonicznych i kosztorysów (1 murowana i 5 drewnianych) opracowanych na zamówienie KRSWiD. Co więcej, zalecono, że wszędzie tam, gdzie rozpoczęto proces modernizacji cerkwi, należało w miarę możliwości (nawet jeśli konieczne będą zmiany pociągające za sobą dodatkowe wydatki finansowe do 300 rubli) zastosować nowo zatwierdzone plany. Uwaga ta dotyczyła 31 cerkwi, dla których opracowano i zatwierdzono już plany budowy przed wrześniem 1865 r. i 129 cerkwi, gdzie zaplanowano remonty²⁹.

D.F. Moskwin wraz ze swoją ekipą rozpoczął działalność 28 września 1865 r. Przez pierwszych kilka tygodni siedziba jego kancelarii znajdowała się w Lublinie, a następnie ulokowano ją w Zamościu³⁰. W ten sposób zaczęła się realizacja w praktyce przygotowywanej od kilkunastu miesięcy akcji budowy i restauracji świątyń greckokatolickich, której nadrzędnym celem, jak się okazało, było przeprowadzenie radykalnych zmian w ich ikonosferze.

Plan zmian w ikonosferze cerkwi unickich był możliwy dzięki zaangażowaniu W.A. Czerkasskiego i wpisywał się w szerszy program działań zmierzających do zniesienia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim. Utworzona komisja specjalna przy KUKP, działająca pod jego kierownictwem, wypracowała metody finansowania i realizacji prac modernizacyjnych. Również jego zasługą było stworzenie struktur administracyjnych koordynujących prace remontowo-budowlane, które, jak się okazało, trwały nieprzerwanie

²⁶ APL, KWLiRGL, RGL, WA, sygn. 127, s. 577.

²⁷ Ibidem, s. 579-580.

²⁸ Ibidem, s. 577-578.

²⁹ Ibidem, s. 580-581.

³⁰ APL, KWLiRGL, RGL, WA, sygn. 127, s. 563-564; Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), Wydział Administracyjny, sygn. 11938, k. 1-1v.

aż do momentu likwidacji Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim. Były realizowane pod nadzorem D.F. Moskwin. Celem D.F. Moskwin i jego ludzi było wznoszenie świątyń greckokatolickich zgodnie z nowymi założeniami architektonicznymi zbliżonymi w swoim wyglądzie do cerkwi prawosławnych³¹. Pod pretekstem przeprowadzonych remontów usuwano zlatynizowane elementy wyposażenia takie jak: obrazy świętych, organy, ołtarze. Również z remontowanych świątyń znikaly ikony i relikwie związane z kultem Jozafata Kuncewicz. Montowano nowe i remontowano istniejące ikonostasy zawierające symbolikę religijną typową dla rosyjskiego prawosławia (ikony z wyobrażeniami świętych popularnych w Rosji), chociaż starano się w ikonostasach umieszczać uniwersalną symbolikę religijną. Wszystkie te działania były realizowane zgodnie z założeniami wypracowanymi w latach 1864-1865 przez W.A. Czerkasskiego przy aktywnym wsparciu gubernialnego aparatu administracyjnego. Efektem było zniszczenie dość wyjątkowego dorobku kultury religijnej i materialnej przez usunięcie go z ikonosfery religijnej cerkwi greckokatolickich w Królestwie Polskim.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 171.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 137, 139, 185.

Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski, Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny, sygn. 127.

Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), Wydział Administracyjny, sygn. 11938.

Российский Государственный Исторический Архив:

фонд 821, опис 4, дело 87, 95.

фонд 1270, опис 1, дело 23.

Центральний Державний Історичний Архів України м. Київ

фонд 442, опис 105, 1872 рік, справа 167.

Źródła drukowane

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, Warszawa 1864.

„Варшавский Дневник”, 1864, nr 176, прибавление.

Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском, том III, выпуск второй, (Заседания XLVI-LI), Варшава 1865.

Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 25-е Января 1875 года, Санкт Петербург 1875.

Opracowania

Bańkowski E., *Ruś Chełmska od czasu rozbioru Polski*, Lwów 1887.

Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 781-1050.

Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005.

³¹ Akcja remontowo-budowlana cerkwi unickich kierowana przez D.F. Moskwin zostanie przedstawiona w kolejnych artykułach.

- Ćwikła L., *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*, Lublin 2006.
- Dmitruk S., *Dom bazylianów i parafia unicka w Radechnicy*, „Res Historica”, 2015, nr 39, s. 113-132.
- Dyłałowa H., *Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996.
- Fręchowicz T., *Cerkiew grecko-katolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów biskupa Beniamina Szymańskiego. Studia i materiały historyczne*, Rzym 1981.
- Gil A., *Chelmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.
- Głódź S.L., *Działalność sądowa i administracyjna chełmskiego konsystorza grekokatolickiego w latach 1815-1875*, Romae 1980.
- Górak A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, Lublin 2015.
- Jemielity W., *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku*, w: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, red. Z. Sułowski, E. Wiśniowski, Lublin 1974, s. 157-212.
- Kania J., *Unickie Seminarium Diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993.
- Kołbuk A., Kołbuk W., *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII-XIX wieku*, Lublin 2015.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.
- Korobowicz A., *Kler grekokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „Rocznik Lubelski”, 9/1966, s. 241-264.
- Kossowski A., *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851). Biskup chełmski unicki*, Lublin 1937.
- Latawiec K., *Krasnobród XIX-XX w.*, <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/12/19/krasnobrod-2> (dostęp 17.06.2024).
- Latawiec K., *Potok Górny XIX-XX w.*, <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/11/12/potok-gorny> (dostęp 17.06.2024).
- Latawiec K., Szabaciuk A., *Kwestia przywrócenia Kościoła grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1905-1906*, w: *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, Книга I, red. O. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич, Львів 2010, s. 511-519.
- Legieć J., Latawiec K., *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868)*, Kielce 2018.
- Lewandowski J., *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1875*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, 21/1966, s. 213-244.
- Lewandowski J., *Na pograniczu: polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 2, Warszawa 1906.
- Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.
- Lorens B., *Cerkiew św. Mikołaja i klasztor bazyliński w Zamościu w XIX wieku*, „Res Historica”, 2022, nr 53, s. 145-170.
- Osiński T., „*Propaganda luchowska*”. *Kulisy konwersji na prawosławie unitów wsi Luchów, Babice, Potok Górny w latach czterdziestych XIX wieku*, „Res Historica”, 2008, nr 26, s. 63-89.
- Rachwał P., *Unicy na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, wyd. 2., Lublin 2004.
- Rzemieniuk F., *Unicy polscy 1596-1946*, Siedlce 1998.
- Sęczyk P., *Duchowieństwo parafialne Kościoła unickiego w Królestwie Polskim w latach 1815-1875*, Lublin 2022, maszynopis pracy doktorskiej.

- Szabaciuk A., „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.
- Unia brzeska. Zwodnicza iluzja zjednoczenia chrześcijan Wschodu i Zachodu*, red. Abp Abel (Półpławski), Abp Jerzy (Pańkowski), Warszawa 2023.
- Unia brzeska przeszłość i teraźniejszość 1596-1996*, red. P. Natanek, R.M. Zawadzki, Kraków 1998.
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Лісейчыкаў Д., *Святар у беларускім соцыуме: прасанаграфія ўніяцкага духавенства 1596-1839 гг.*, Мінск 2015.
- Лісейчыкаў Д., *Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720-1839 гг.*, Мінск 2011.
- Черкасский В.А., *Национальная реформа*, Составление, предисловие и комментарии А.К. Голикова, ред. О.А. Платонов, Москва 2010.